

Державне управління
охорони навколишнього природного середовища
в Дніпропетровській області

Вадим МАНЮК,
Володимир МАНЮК

ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Навчальний довідник

Дніпропетровськ
2011

ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ – НАЙЦІННІШІ ПЕРЛИНКИ ПРИРОДИ РІДНОКРАЮ

Пам'ятка природи... Найдорожче, що є у скарбниці природної спадщини. Такі місця, які побачивши навіть здалеку, неможливо обминути... Зачаровують красою, вражають уяву, викликають захоплення та блаженне тремтіння! Торкаються найтонших струн єства у поетичних натур і змушують прокинутися найзачерствіліші душі.

Першим словосполучення «пам'ятка природи» увів у науковий вжиток геніальний географ, «батько» сучасної географії Олександр Гумбольдт ще у першій половині XIX ст. На ідею зберігати правічні дерева як «пам'ятки природи» видатного вченого-натураліста надихнули старезні драконові дерева на острові Тенерифі. Гумбольдт підкреслював, що такі дерева старші за більшість пам'яток старовини. Використання словосполучення «пам'ятка природи» стимулює натуралістів-природоохоронців виокремлювати з усього вражаючого різноманіття природних чудес планети найбільш особливі, неповторні, які мають сакральне, естетичне та невичерпне наукове значення. За переконанням

О. Гумбольдта, такі пам'ятки мають бути взятими під охорону людства і зберігатися навіки.

Пам'ятки природи — ті ж самі «намолені місця», «святий простір», «місця сили».

Олександр Гумбольдт

У кожній місцевості є такі особливі ділянки, і вони дійсно своєрідні енергетичні та інформаційні (для ландшафту в цілому) центри, в яких фокусуються найособливіші, найцікавіші природні явища. Грімкотливий водоспад, бездонний каньйон, тисячолітнє дерево, стрімка вершина, глибока печера або живодайне джерело... У географічному просторі — це цяточки, маленькі краплинки в океані фонових природних ландшафтів — лісів, степів, боліт, пустель. А в сучасному світі — ще контрастнішим фоном для пам'яток природи є майже суцільні антропогенні ландшафти. Але без цих маленьких ділянок, які іменують пам'ятками, природа Землі надзвичайно спорожніла б, і, напевне, планета була б нецікавою не тільки людині, але й самій собі.

Проте якими видатними та «сильними» місцями не були б пам'ятки природи, вони дуже вразливі до будь-яких зовнішніх утручань і швидко зникають або руйнуються під тиском цивілізації.

Мар'ївські скелі над Саксаганню (перспективна пам'ятка природи комплексного типу)

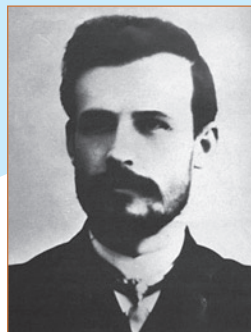

Гуго Конвенц

Про те, що найдивовижніші куточки природи можуть з людської «ласки» поступово повністю зникнути з «обличчя» планети, першим у Європі після Гумбольдта заявив видатний учений, один із піонерів охорони природи Гуго Конвенц, який вважається фундатором сучасної природоохоронної та наукової концепції пам'ятки природи. Слід зазначити, що у той же час, у другій половині XIX століття, над проблемами охорони природи, і, зокрема, необхідності збереження пам'яток природи серйозно займалися деякі українські вчені та громадські діячі, які мали з Г. Конвенцем та іншими провідними мислителями того часу безпосередні контакти і збагачували один одного свіжими прогресивними ідеями. Між іншим, заповідані понад 100 років тому скелясті ділянки на о. Хортиця та біля Кічкасу були одними з перших пам'яток природи не тільки в Україні та тогочасній Російській імперії, але й у всій Європі. Скелі були взяті під охорону першим в Україні та Росії «Хортицьким товариством охоронців природи», яке очолював учитель природознавства та російської мови, піонер природоохоронного руху Степового Подніпров'я Петро Бузук. Щоправда, перші пам'ятки природи в нашому краї не мали статусу державних і охоронялися зусиллями членів самого товариства. Єдино можливим шляхом на той час був викуп цих скельних ділянок у попередніх землевласників. Цей вчинок має бути гідним прикладом того, як налагодити ефективну охорону вразливих

ділянок природи у теперішній час. Отже, саме з хортицьких скель і від подвижницької та новаторської на той час діяльності Хортицького товариства необхідно вести літопис пам'яток природи (як свідомо створюваних природоохоронних об'єктів) нашого краю.

Звісно, далі склалося зовсім не так, як гадалося. Буремні роки суспільних

Петро Бузук

потрясінь, що прокотилися Україною у першій половині XX століття, остаточне встановлення більшовицької влади, циклопічні за масштабами змін у довкіллі проекти доби «індустріалізації», сталінські плани перетворення природи завдали непоправних, катастрофічних ударів по природній спадщині козацького краю. За короткий час вони

Дзвонецькі скелі — пам'ятка природи в регіональному ландшафтному парку «Придніпровський»

В'язівський 800-річний дуб-патріарх, спалений у 1970-х рр.

знищили найбільшу і найціннішу пам'ятку природи планетарного значення — Дніпрові Пороги. Вони склалися, в свою чергу, із сотень окремих пам'яток, кожна з яких мала свою неповторну красу, певну наукову цінність, була оповита легендами і володіла власним сакральним наповненням.

Знищено було й найстаріші дерева краю. Десятки і сотні старезних дубів на Хортиці, в плавнях Великого Лугу і нетрях Самарського лісу протягом XVIII—XX століть порубані на пень, спалені або затоплені.

Хижацьке завзяття, з яким нищилася природа на початку XX століття, не вщухає і по цей день. Скільки замулено криниць, розорано степових курганів, вирубано і спалено віковічних сосен-красунь у Самарському борі, зірвано диких скель, скільки осушено озер і боліт! Та що там боліт, коли знищено навіть цілі річки! Зрозуміло, що ті пам'ятки природи, які нині мають офіційний статус і повинні бути під охороною держави і

суспільства, — це лише певна частина від природної спадщини, на яку так багата рідна земля. При тому кращі об'єкти або знищені назавжди, або ж перетворені людиною докорінно. Неможливо вдруге створити втрачений шедевр мистецтва, та тим більше неможливо відродити у первозданній красі втрачену пам'ятку природи. Кожна з них — унікальне, неповторне у просторі і часі явище, яке нічим не можна замінити. Тому й підхід до охорони пам'яток природи має бути особливим, безкомпромісним і суворим. Жодна з уцілілих дотепер пам'яток не повинна постраждати від натиску цивілізації за будь-яких умов.

* * *

В Україні за тривалий період становлення і розвитку державної системи природно-заповідного фонду створювалися або ж вилучалися з реєстрів сотні та навіть тисячі пам'яток природи. Нині в державі існує **3129** пам'яток природи, і хоча розміри кожної з них зовсім незначні, сумарно вони займають у державі понад **26000** гектарів. Згідно з класифікацією категорій для об'єктів природно-заповідного фонду, передбаченою українським законодавством, пам'ятки природи можуть бути комплексними, ботанічними, зоологічними, геологічними або гідрологічними.

Сама ідея поділу на типи залежно від характеру природного об'єкту, який створює певну природоохоронну цінність пам'ятки (тобто певного місця у просторі), цілком себе виправдовує, коли застосовується для категорії «пам'ятка природи». На противагу цьому подібний поділ для заказників має в сучасних умовах вельми умовний харак-

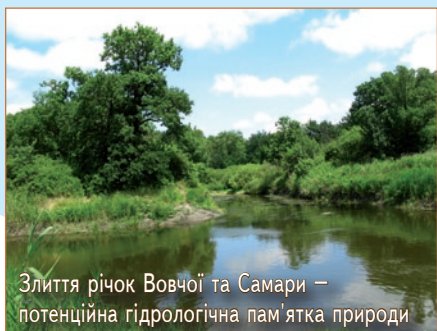
тер — перш за все тому, що останні мають достатньо великі площі, на яких зберігаються комплекси взаємопов'язаних екосистем та угруповань. У них дійсно цінність мають усі компоненти в їх тісній природній взаємодії. Тому й охороняти необхідно усі складові заказника, серед яких іноді буває нелегко визначити, «хто цінніший». А от пам'ятки природи займають площі невеликі, іноді менші, ніж контури одного фітоценозу (або ландшафтної фації). Пам'яткою природи може бути окреме дерево, маленька лісова криничка чи просто якийсь незвичної форми камінь. Крім того, пам'яток існує велика кількість, і, розподіляючи їх на типи, ми отримуємо змогу швидше розібратися в їхньому різноманітті та провести за потреби окремий аналіз (географічний, екологічний, геологічний, популяційний) для кожного з типів. Наскільки, наприклад, охоплені

пам'ятками природи гідрологічні скарби певного регіону? Які типи водних об'єктів переважно охороняються як пам'ятки природи у різних областях або природних регіонах України?

Зрозуміло, з поняттям типу пам'ятки природи тісно пов'язане ключове питання заповідної справи: яким має бути охоронний режим тієї чи іншої заповідної території? Очевидно, що підходи до збереження пам'яток природи різних типів будуть суттєво відрізнятися.

Для гідрологічних найважливішим завданням є підтримка таких умов у середовищі, за яких джерело, криниця або водоспад будуть залишатися чистими, не замулювалися, не пересихати. А для цього необхідно слідкувати за режимом поверхневих і підземних водних мас, від якого залежить водність і якість води відповідної гідрологічної пам'ятки. Окрім того, важливо не допустити будь-якого за-

Злиття річок Вовчої та Самари — потенційна гідрологічна пам'ятка природи

бруднення водойми. Отже, система заходів для збереження гідрологічної пам'ятки — це не лише встановлення таблички. Необхідно налагодити спостереження за гідрорежимом, і не лише в межах заповідної ділянки, але й за її межами — там, де початок або продовження цих водних об'єктів, їх водозбірні поверхні або ж взаємопов'язані з ними інші водойми. Охорона гідрологічних пам'яток вимагає також охорони трав'янистого покриття або деревостану (наприклад, на вільховому болоті), недопущення рубок лісу в межах водозбірного басейну конкретної пам'ятки. Зараз популярною справою є впорядкування джерел. Але іноді такі ініціативи навпаки призводять до втрати природної цінності та первинної цінності джерела. Вмурована сталева труба, пластикові шланги, розставлене без смаку каміння, завезене з якогось найближчого кар'єру — усе це далеко не завжди прикрашає природне джерело, а за надмірних старань взагалі призводить до їх деградації й навіть зникнення. Якщо ж перед нами ботанічна пам'ятка — зовсім по-іншому необхідно підійти до її охоронного менеджменту. От, наприклад, віковічні дерева часто мають в собі величезні дулла-порожнини, в яких збираються сніг і вода, набивається сухе листя та частинки ґрунту, виростають грибки

і поселяються найрізноманітніші безхребетні тварини, які живляться деревиною. Згодом це стає джерелом зараження здорової частини дерева шкідливими руйнівними бактеріями та грибками. Тому такі дерева треба лікувати. Але не аби як: ретельно очистити поверхню від старої, мертвої, струхлявілої деревини та кори, обробити відповідними антисептиками та протигрибковими засобами, зацементувати отвір спеціальним розчином, за необхідності попередньо встановивши жорсткий (металевий або пластиковий) каркас для кращої фіксації пломби.

Крислате велетенське гілля старих дерев часто зламується під власною вагою, снігом або в сильну бурю. Свіжі рани швидко заселяють шкідники та грибки і одразу починають свою «чорну» стосовно дерева справу. Щоб запобігти цьому, необхідно встановлювати надійні підпорки або стяжки. Для того, щоб їх поставити правильно іноді необхідно зробити досить непрості інженерні

Залишки навмисне спаленого 400-річного дуба (Кочерезьке лісництво, Самарський бір)

розрахунки і докласти неабияких фізичних зусиль. А от щодо обрізання старих дерев — то це вкрай небезпечно для них процедура (оскільки для старого дерева небезпечною є будь-яка «розгерметизація» організму, котра робить його вразливим до численних деревинних організмів-руйнівників). Та й навряд чи обрізане дерево матиме той особливий неповторний естетичний шарм, яким володіє лише дерево, яке ніколи не знало будь-якої обрізки чи формування крони.

Ущільнення ґрунту біля дерев-пам'яток — ще один крок до ослаблення життєвої сили рослинного організму. Коріння будь-якого дерева, тим більше старого та великого, хоче вільно дихати через ґрунтові пори. Тому не можна допускати тупцювання під короною дерева-пам'ятки. Недаремно усі видатні дерева раніше обгороджували штахетником для запобігання витоптування. Шкода лишень, що сучасних «екскурсантів» навряд чи зупинять будь-які паркани і перестороги. Мало того, що усе витоптують, так ще й кору здирають живцем — «на пам'ять». Це виглядає бруталніше, ніж вчинок свині з відомої байки, яка підривала коріння дуба, який щойно нагодував її жолудями.

Ботанічні пам'ятки — не тільки окремі віковічні дерева. Це може бути місцезростання популяції надзвичайно рідкісної трав'янистої рослини або просто цінна ділянка лісу чи степу. В таких випадках охоронні зусилля необхідно концентрувати довкола збереження саме цієї популяції. У кожному індивідуальному випадку це можуть бути найрізноманітніші заходи. Одній рослині необхідний режим повного спокою та невтручання людини. Іншій — щорічно влаштовувати сінокосіння на ділянці зростання (це найперше стосується багатьох рідкісних

Наймогутніша сосна Присамар'я
за рік до загибелі (від лісової пожежі)

лучних рослин). Деякі степові рослини потребують випасання, але не будь-якого, а за певним регламентом. Те ж саме справедливо не лише для окремих популяцій рослин або тварин, але й для угруповань та екосистем у цілому. Ковилові фітоценози не терплять надмірного випасання, а ховрахи — навпаки віддають перевагу степам, у яких випасають овечі отари. Одним угрупованням бажане випасання кіньми, іншим — сайгаками, а деяким — взагалі краще за повної відсутності копитних тварин в угіддях. Так само по-різному реагують екосистеми й окремі види на степові, лісові, болотяні пожежі.

При такому різноманітті екологічних стратегій у природі виникає потреба найретельнішого екологічного моніторингу та глибоких екологічних і популяційно-біологічних знань для того, щоб уміти визначати найбільш оптимальний режим охорони кожної з пам'яток природи.

Дуже специфічною є категорія геологічних пам'яток. Вони, в свою чергу, мають складну

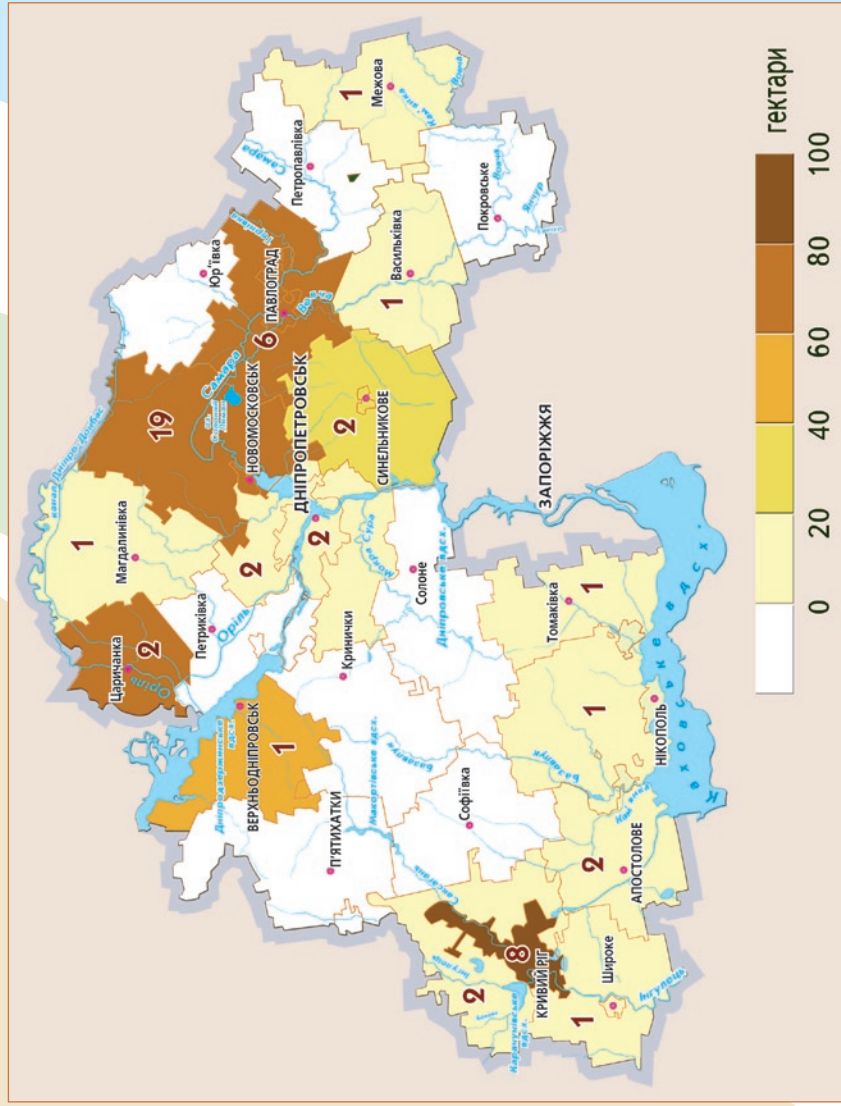

Рис. 1 Кількість і площі пам'яток природи по районах Дніпропетровської області

внутрішню типологію і, відповідно, специфічні та різноманітні підходи до їх охорони та збереження.

Деякі з них являють собою міцні гранітні або базальтові скелі, які височіють над оточуючою місцевістю непорушними велетами протягом багатьох мільйонів років. Для таких скель найпростіше, що потрібно для їх збереження як пам'яток природи, — не допустити їх забудови (а й таке траплялося в історії нерідко, наприклад, у нашому краї збудовано дачне селище на гранітних виходах, що були продовженням унікальної пам'ятки природи «Стрільча скеля»). Зрозуміло, тим більше не можна допускати поглинання і руйнування природних скель кар'єрами. В решті випадків цим найдавнішим із усіх можливих пам'яток природи (адже їхній вік може перевищувати 3 мільярди років!) фактично нічого не загрожує.

Однак слід пам'ятати, що геологічні об'єкти — скелі, камені, осипи майже завжди слугують ще й оселищами для дуже особливих, пристосованих до аскетичного, але «романтичного» життя поміж камінням. Тут і численні види рослин, і тварини, і мохи, гриби та лишайники. Тому усі геологічні пам'ятки, в яких охороняються природні скелі та кристалічні виходи, мають обов'язково і певну ботанічну та зоологічну цінність. А отже вимагають додаткових заходів щодо збереження живих мешканців, які найчастіше бувають крихтливими та непомітними. А тому вразливими і незахищеними. Геологічні пам'ятки мають для таких організмів, які називають петрофільними («петрос» — камінь), непересічну цінність, бо за межами диких скель ці тварини і рослини взагалі не можуть існувати. Саме тому вони часто

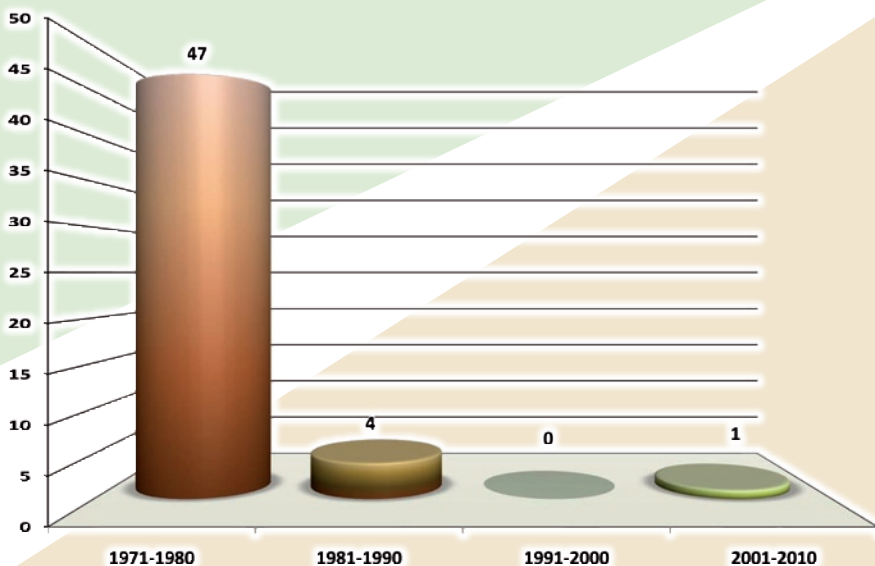

Рис. 2 Кількість пам'яток природи, створених на Дніпропетровщині за кожні 10 років (1971–2010 рр.)
(без урахування скасованих)

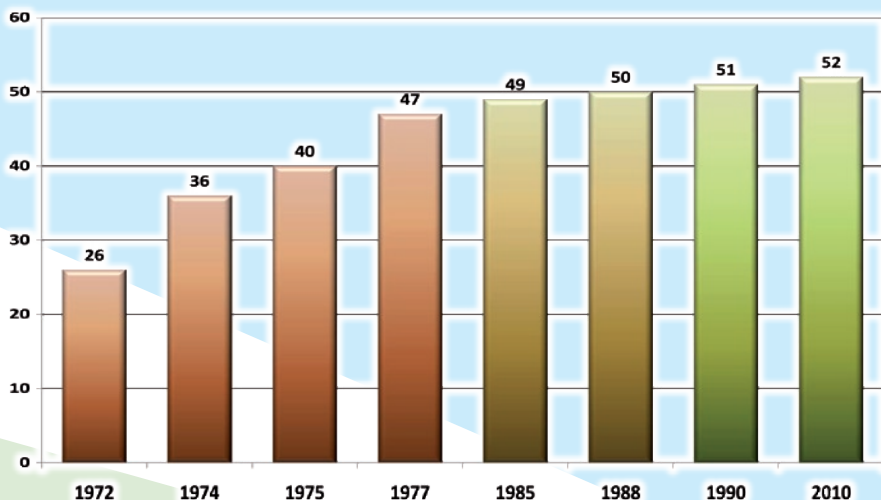

Рис. 3 Динаміка зростання кількості пам'яток природи на Дніпропетровщині (показано роки, в які приймалися рішення про створення, без урахування скасованих пам'яток)

є ендемічними видами з дуже вузько-кальними ареалами. Іноді буває так, що зі знищенням однієї-двох невеликих скельних ділянок понад річкою повністю вимирають види, які не трапляються в природі за межами цих ізольованих урочищ.

До об'єктів геологічної спадщини належать також еталонні геологічні розрізи техногенного походження, такі як стінки кар'єрів, у яких оголюються особливо цінні для геологічної науки верстви порід або особливі послідовності їх нашарування, що допомагають наочно простежити, які геологічні процеси відбувалися в певній місцевості. У таких відслоненнях можна прочитати заповітні сторінки з великої історії Землі, котрі були б недосяжними для споглядання й вивчення, якби їх не оголили під час розробки кар'єрів. Іноді буває дуже важливо зберегти такі еталонні розрізи для подальшого використання у наукових, навчальних та екскурсійно-

пізнавальних цілях, тобто не допустити їх затоплення, засипання ґрунтом при рекультивації або знищення при подальшому розвитку кар'єрів.

Отже, узагальнюючи, можна зробити такий висновок: охорона пам'яток природи ґрунтується переважно на *консерваційному підході*. Консервація в заповідній справі — це збереження конкретного об'єкту природної спадщини — популяції рослин (або навіть однієї рослини!), гніздівлі птаха, бобрової гатки, окремої скелі, старого дерева. Консерваційна охорона (консервація буквально це збереження певного об'єкту таким, яким він є, на тривалий час) передбачає можливість активних дій людини, тобто певного втручання в життя заповідного об'єкту (пам'ятки природи). Зрозуміло, такі дії можуть бути спрямованими винятково на підтримку існування об'єкту охорони. Втім, необхідно завжди пам'ятати, що будь-які втручання, навіть за умови очевидної

користі для головного об'єкту охорони, можуть негативно позначитися на інших, не менш цінних складових екосистеми. Та й узагалі, втручатися припустимо лише тоді, коли це дійсно залишається єдиною можливим шляхом зберегти певну пам'ятку природи. Якщо ж загрози існуванню немає, тоді й для пам'ятки природи пріоритетним буде протекційний охоронний режим. Він, на противагу консерваційному, передбачає лише охорону ділянки природи від будь-яких зовнішніх негараздів, але при цьому — повне невтручання у внутрішнє життя екосистем.

Статус пам'яток природи

Пам'ятки природи, як і заказники, можуть бути загальнодержавного або місцевого значення. Значення, або статус пам'ятки означає, перш за все, відмінності у відповідальності органів влади за збереження заповідних територій. Так, загальнодержавні об'єкти створюються в Україні згідно з діючим законодавством, Указами Президента. Вони управляються центральними органами влади (зокрема, Міністерством охорони навколишнього природного середовища за участі інших відповідних відомств, таких, як Державний комітет лісового господарства, Міністерство аграрної політики, Національна академія наук України). Стратегічні завдання щодо управління об'єктами загальнодержавного значення фінансуються через державний бюджет України. Усі об'єкти природно-заповідного фонду місцевого значення створюються рішеннями обласних рад депутатів (або прирівняними у повноважен-

нях міськими радами Києва та Севастополя). Управляються заповідні об'єкти місцевого значення обласними радами й обласними державними адміністраціями (щодо питань фінансування та деяких інших, які належать до компетенції цих органів влади). Проте головну координуючу функцію в сфері управління природно-заповідним фондом виконують в областях обласні управління охорони навколишнього природного середовища.

Важливо те, що й місцеві, і загальнодержавні пам'ятки природи мають дуже важливе значення для самої природи і для суспільства, і мають охоронятися з однаковою сумлінністю, незалежно від їхнього статусу. Такий підхід затверджений і в Законі України «Про природно-заповідний фонд України», де констатується, що всі об'єкти природно-заповідного фонду, незалежно від їх статусу, на рівних підставах є національною спадщиною і надбанням українського народу.

* * *

В Україні існує **132** пам'ятки природи загальнодержавного значення і **2977** — місцевого. З них на Дніпропетровщині представлено відповідно **3** загальнодержавних і **49** місцевих пам'яток природи (загальна площа 424,9 га). Однак ці цифри мало що говорять про те, скільки насправді пам'яток природи є в Україні. Адже в державному реєстрі — лише офіційно затверджені Указами та рішеннями пам'ятки, а не всі реально існуючі в природі об'єкти, варті цього почесного статусу.

Тільки за декілька останніх років, з початку проведення всеукраїнської акції

Перекат на р. Вовчий біля с.Привовчанського

з інвентаризації вікових та історичних дерев, ініційованої й координованої директором Київського еколого-культурного центру В.Є. Бореєм (за підтримки Державної служби заповідної справи) в Україні виявлено тисячі нових, раніше не врахованих реєстрами, цінних дерев. Більше того, саме в ході цієї акції виявлено декілька найстаріших дерев-рекордсменів України! Нами зараз готується перелік цінних дерев, виявлених за останні 10 років у межах Дніпропетровської області, які потребують заповідання. Попередній, ще остаточно не опрацьований перелік включає щонайменше 200 потенційних *ботанічних пам'яток природи*.

Фактично не розвивалася дотепер в нашому регіоні справа зі складання реєстру, заповідання та збереження *гідрологічних пам'яток природи* — криниць, джерел, річкових порогів, історично цінних колодязів, старовинних водомірних постів, яких в області теж знайдеться не один десяток.

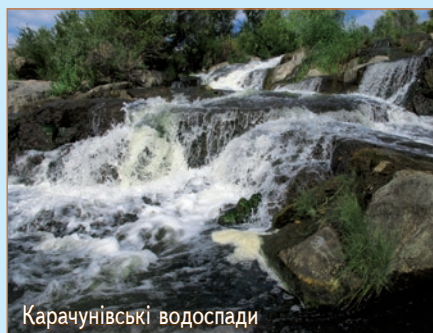
Подібне можна сказати також і про *геологічні пам'ятки природи* Дніпропетровщини. Щодо них, варто відзначити, протягом останніх 15 років одним з авторів цього видання зроблено велику роботу з вивчення геологічної спадщини регіону, проведено інвентаризацію

та наукову систематизацію геологічних пам'яток, результати яких відображено на сторінках фундаментального видання «Геологічні пам'ятки природи України». Зокрема, у другому томі цієї книги детально охарактеризовано 38 геологічних пам'яток Дніпропетровської області. Це при тому, що в офіційному реєстрі маємо лише 13 геологічних пам'яток та ще одну гідрологічну пам'ятку, яка має непересічне значення з точки зору геології («Водоспад на р. Кам'янка»). Щоправда, тою чи іншою мірою цікаві об'єкти геологічної спадщини представлені ще у 16-ти заказниках, а також Дніпровсько-Орільському заповіднику та регіональному ландшафтному парку «Придніпровський»).

* * *

Нині в регіоні, як і загалом в Україні, нові пам'ятки природи майже не створюються. Та й у цілому, якщо поглянути на дати створення об'єктів цієї категорії в Дніпропетровській області, побачимо, що майже всі вони з'явилися у 1970-х роках, переважно двома рішеннями — 1972-го, 1974-го та 1977-го років. Тільки 2 пам'ятки з'явилося у період з 1980-го до 1990-го рр., і ще дві — за період з 1990-го до 2010 рр.!

Отже, сучасний реєстр пам'яток природи області сформований у 1970-ті роки і за три десятиліття фактично не поповнювався. Крім того, за цей період деякі діючі пам'ятки природи зникли з реєстру через різні причини. Так, дві цікаві ботанічні пам'ятки розташовувалися у центрі Дніпропетровська на вул. Комсомольській: це були *три віковічні*

сріблясті клени і віковічна шовковиця. Усі дерева мали дуже ефектний вигляд і досягали в обхваті майже трьох метрів. Усі вони згодом були зрубані. Ще одна пам'ятка, вже гідрологічна, існувала у с. Старі Кодаци, де знаходився унікальний *водомірний пост*, котрий використовувався ще запорозькими козаками і дніпровими лоцманами щонайменше протягом 500 останніх років! Найвідоміша геологічна пам'ятка обласного центру – *гранітні скелі біля Монастирського острова* пізніше увійшла до складу парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва ім. Т.Г. Шевченка. Знято з обліку також унікальну геологічну пам'ятку природи – *Карачунівські скелі* у м. Кривий Ріг (власне вона відповідає статусу комплексної пам'ятки природи і має загальнодержавне значення). Цей природний об'єкт існує й нині, хоч і без офіційного статусу, залишаючись одним із наймальовничіших і найпривабливіших куточків природи Криворіжжя. Через прикру випадковість вилучили з реєстру природно-заповідного фонду чи не найвідомішу природну пам'ятку Верхньодніпровщини – *Бородаївські валуни*. Вони, щоправда, хоч і втратили офіційний статус, все одно в реальному житті залишаються популяр-

ним природним об'єктом для геологічних, краєзнавчих, еколого-біологічних екскурсій як для учнівської молоді та студентів, так і дорослих вчених-натуралістів і аматорів, подорожуючих ріднокраєм. Зрештою, статус комплексної пам'ятки природи мала ділянка озера біля с. Лобойківки нинішнього Петриківського району. Точніше, не просто озера, а великої системи водно-болотних угідь із чистими плесами, заростями очерету та суходільними острівцями лук і солончаків, відомої під стародавньою назвою Чари-комиші. Ця система дуже постраждала від антропогенних змін за останні десятиліття, але й зараз тут зберігаються цінні ділянки природи. Південно-західна околиця колишніх Чари-комишів межує з територією новоствореного регіонального ландшафтного парку «Дніпровські ліси», а решта території також зарезервована для подальшого заповідання. За регіональною програмою формування екомережі тут має бути також регіональний ландшафтний парк (робоча назва «Петриківський»).

* * *

Чому ж в Україні періоду незалежності майже не створюють нові пам'ятки природи? Напевне, головна причина полягає в тому, що стратегічним завданням заповідної справи після 1992-го року є не розпорошення зусиль на маленькі ізольовані цяточки, якими є пам'ятки природи, а формування заповідних природно-територіальних комплексів найвищого рангу – природних заповідників і національних природних парків. І, зрозуміло, самий факт відсутності нових пам'яток у реєстрі ще не варто розглядати як повне фіаско

ідеї пам'яток природи як такої. З появою заповідних установ, де є штати охорони, фінансування природоохоронних заходів і, головне, — великі за площею території, з'являється можливість комплексно і на якісно вищому рівні підійти й до охорони конкретних пам'яток природи, які найчастіше бувають представленими в межах нових національних природних і регіональних ландшафтних парків. Наприклад, у складі національного парку «Гранітно-степове Побужжя» охороняється низка геологічних, ботанічних, гідрологічних і комплексних пам'яток природи національного масштабу — пороги на р. Буг, урочище Мігія, Бузький Гард, віковічні дуби в урочищі Трикрати, каньйон на р. Мертві Води. У нашому регіоні декілька цінних геологічних пам'яток увійшли до складу регіонального ландшафтного парку «Дніпровський» (скелясті ділянки узбережжя Дніпра у місцях, де були пороги Дзвонецький, Ненасетець, Вовницький та Будило).

Загалом же по Україні, зважаючи на те, що площа природно-заповідного фонду за роки незалежності зросла більше ніж утричі, у складі природоохоронних територій великого розміру опинилися сотні, а, можливо, й тисячі природних скарбів, які властиво є пам'ятками при-

роди. Однак це не виключає потреби в їх окремій інвентаризації — для кожного національного парку, заповідника або заказника. Адже режим такої території як національний парк може відрізнятися в межах різних функціональних зон парку, і тому самий факт приналежності пам'яток природи до території національного парку ще не гарантує їх збереження і відповідної уваги до їх охорони та захисту.

Крім того є низка специфічних пам'яток природи, які найчастіше розташовуються якраз поза межами діючих та проєктованих національних парків і заповідників. Це, наприклад, віковічні та історично цінні дерева, зосереджені у населених пунктах, або деякі геологічні об'єкти, які знаходяться у техногенних чи промислових зонах.

Отже, на наступному етапі розвитку заповідної справи, залишаючи пріоритети за подальшим формуванням мережі природно-заповідних установ вищого рангу, необхідно на якісно новому рівні ініціювати створення поновленого національного реєстру пам'яток природи з подальшим наданням статусу об'єктів природно-заповідного фонду. Багато в цьому напрямку вже зроблено ініціативними групами та окремими дослідниками (зокрема, вже згадуваний реєстр пам'ятних і віковічних дерев України, поновлений перелік геологічних пам'яток (хоча рівень деталізації останнього неоднаковий для різних областей України і потребує подальшого уточнення). Але потрібний єдиний державний підхід до проведення низки заходів при виявленні, систематизації пам'яток природи усіх типів по регіонах, і головне — розробки і реалізації механізмів щодо реального

захисту пам'яток від деградації, пошкодження або знищення. Іноді десять тисяч гектарів (а саме за зростанням площі оцінюють, зазвичай, ступінь заповідності певного регіону) одноманітного штучно насадженого лісу, який оголошують заказником або регіональним ландшафтним парком, можуть мати меншу цінність з точки зору заповідної справи, ніж малесенька пам'ятка природи. Така як, наприклад, Запорозький дуб (нині засохлий), або 5-метрова правічна сосна у Самарському лісі (остання згоріла під час пожежі 2009-го року, так і залишившись ніким не поміченою, хоча, можливо, була найтовщою живою сосною не тільки в регіоні, але в усій Україні!).

Існує ще одна проблема, котра, певною мірою, пояснює, чому не оголошують нові пам'ятки природи. Рівень екологічної свідомості, а точніше — повна відсутність останньої у значної частини суспільства, змушує вчених і природоохоронців просто замовчувати наявність певних природних скарбів і те, наскільки вони є цінними та цікавими. Комусь дійсно важливо доторкнутися душею й серцем до краси і вічності мальовничої скелі, поринути уявою в минуле власного народу, опинившись

наодинці з тисячолітнім дубом-свідком життя багатьох людських поколінь. Прийти і вклонитися живодайному джерелу, не залишивши слідів свого перебування в святому місці. Але є чимало людей, для кого інформація в реєстрі заповідного фонду — сигнал до дії: одні полюють на деревину старих велетнів, інші деруть з них кору на сувеніри, хтось кмітливо здогадається, що геологічна пам'ятка — індикатор присутності корисних копалин, з яких можна отримати грошові прибутки. Але найбільша сучасна загроза пам'яткам природи — це звичайна цікавість, яка переростає у масові відвідування. Первинно дикі мальовничі «місця сили», де можна усамітнитися і сповна насолодитися діалогом з дикою природою, перетворюються на велелюдні галасливі туристичні майданчики — потоптані, засмічені, обмальовані, вже позбвалені первинної неповторності та краси, усього того, заради чого їх і можна називати пам'ятками природи.

Але в будь-якому разі альтернативи оголошенню таких ділянок пам'ятками природи напевне не існує. Інша справа — як організувати їх менеджмент у подальшому. Якщо, наприклад, у реаліях сьогодення неможливо налагодити дієву охорону пам'ятки, то й не варто її афішувати у засобах масової інформації або популярних виданнях. Можливо, не варто встановлювати біля деяких пам'яток яскраві інформаційні щити та влаштовувати зручні для відпочинку лави і столики. Більше того, правильніше буде облаштувати зручне місце для перепочинку або пікніка осторонь від пам'ятки, з тим, щоб відвести подорожнього від цінної природної цікавинки.

Віковічна сосна-пам'ятка у Самарському борі

Віковична груша Харитонових

Це можна проілюструвати живим наочним прикладом на Криворіжжі. В центрі міста, на городі приватної садиби, росте віковична культурна груша, яка має статус пам'ятки природи з 1990-го року. Якби не інформаційний щит, більшість перехожих узагалі не здогадувалася б, що поряд із ними — унікальна пам'ятка природи. Дерево та й дерево. А побачили щит — і обов'язково треба залізити в город. Та нехай би — подивитися! А то ні — треба й кору здерти, і грушу зірвати, або й на дерево залізити. І не лише підлітки, але й старенькі бабусі тим грішать — гляди здоров'я додасть грушка чи молодість поверне. Парадокс ситуації у тому, що природоохоронні контролюючі органи ще й вимагають примусово підтримувати табличку в належному стані! Але саме вона є найбільшою бідою для дерева. І чим красивіший вигляд має, тим більше невігласів притягає до груші! Натомість

Табличка — «ведмежа послуга» дереву

там, де це дійсно було б доречним, — у міських парках регіону, які є об'єктами природно-заповідного фонду, зроду-віку таких інформаційних табличок ніхто не бачив.

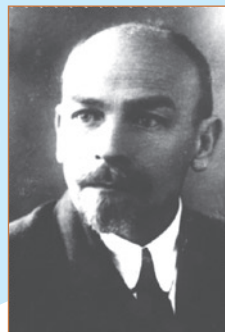
Цей приклад ще раз красномовно підтверджує, що справа охорони пам'яток природи вимагає серйозного обмірковування та індивідуального підходу до кожної окремої ситуації. І хоча пам'ятка природи більше ніж будь-яка категорія природно-заповідного фонду має пізнавальний потенціал, який передбачає візуальне знайомство з нею, варто пам'ятати і землекористувачам, і відвідувачам, і тим більше представникам контролюючих органів і влади, що головна мета створення пам'ятки природи — збереження певного природного об'єкту (як такого, що володіє внутрішньою, самодостатньою цінністю), а не задоволення певних людських амбіцій або навіть простого інтересу.

У підсумку хочеться висловити надію, що це видання стане інформаційним поштовхом, сигналом для початку нової хвилі в історії формування фонду пам'яток природи Степового Подніпров'я.

Пам'ятки природи, як безперервно існуючі об'єкти природно-заповідного фонду, є найдавнішою з усіх наявних у Дніпропетровській області категорій. Якщо датами народження перших офіційних заказників вважаємо 1972 рік, то перші пам'ятки з'явилися в області ще у 1967 році. Згідно з рішенням виконкому Дніпропетровської обласної ради від 12 жовтня 1967 року №50 в області було створено 21 пам'ятку природи. Щоправда, на той момент термін «пам'ятка природи» трактували набагато ширше, і відносили до нього будь-які об'єкти природно-заповідного фонду взагалі. Серед перших пам'яток природи, згідно з тим рішенням, були великі лісові масиви, що із 1974 року стали лісовими або ботанічними заказниками загальнодержавного значення (такі як Дібрівський, Комісарівський, Грушуватський ліси), міські парки відпочинку (що згодом стали парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва), і ботанічні сади тощо. Але було декілька й таких, які дійсно можна вважати класичними пам'ятками природи. Три з них залишаються в цьому статусі й дотепер, вже 44 роки зберігаючи офіційне звання ботанічних пам'яток природи місцевого значення. Усі вони знаходяться у Присамар'ї — «Віковічні дуби» і «Орлівщанські сторічні сосни» — у межах Новомосковського лісгоспу, і «Віковічні дуби» — в Кочерезькому лісництві Павлоградського лісгоспу. Четверта пам'ятка, геологічна, яка офіційно зараз не має заповідного статусу, це вже згадувані Бородаївські валуни (за рішенням 1967 року — «Гранітні скелі»).

Зрозуміло, що історія виникнення пам'яток природи в Дніпропетровській області не обмежується 1967 роком. Спроби їх оголо-

шення неодноразово здійснювались і раніше, але кожного разу розбивались об глуху стіну радянської бюрократичної системи, яка, як відомо, не дуже переймалася проблемами збереження дикої природи. Для заповідної

Михайло Акімов

справи в нашій області особливе значення мала подвижницька діяльність Дніпропетровського Науково-Краєзнавчого Товариства, очолюваного наприкінці 1920-х років крайовим інспектором охорони пам'яток природи, зоологом і екологом, одним з піонерів заповідної справи М.П. Акімовим. Важливим підсумком їхньої діяльності з виявлення цінних ділянок природи і власне першим друкованим реєстром і науковим обґрунтуванням необхідності їх заповідання була збірка 1930 року «Охороняймо пам'ятки природи», до укладання якої були причетні такі відомі вчені-природознавці як А. Гроссгейм, В. Стаховський, О. Бельгард, Л. Рейнгард, О. Єліашевич. У брошурі чільне місце посідає прекрасний природоохоронний огляд «Головні пам'ятки природи середньої Наддніпрянщини», де наводяться описи найважливіших на той час пам'яток природи (територія Дніпропетровської природоохоронної інспектури охоплювала за тогочасним адміністративним поділом Дніпропетровську, Шевченківську, Кременчуцьку та Запорізьку округи). Цінним документом у збірці є також окреме наукове обґрунтування-клопотання природоохоронної цінності та необхідності заповідання скель у парку ім. Т.Г. Шевченка, за авторством

М. Лещенка. Саме з його ініціативи й було взято ці скелі під охорону. Отже, як скелі Хортиці та Кічкасу є, можливо, першими пам'ятками природи на теренах Російської імперії, так скелі біля Монастирського острова слід вважати найпершою пам'яткою природи в Дніпропетровській області.

У збірці М.П. Акімов спочатку зазначав, що виділяють три категорії пам'яток природи — геологічні, флористичні та фауністичні. Але далі він дуже справедливо підкреслював, що: *«часто ці категорії не будуть різко відокремлені, тому що наприклад, на відслоненнях гірських покладів може бути своєрідне рослинне вкриття. З другого боку, флористичні пам'ятки, як от ліс, степ, болото тощо мають і своє спеціальне населення, і в той же час, таким чином, уявляють і фауністичні пам'ятки. Іноді всі три відділи можуть бути присутні разом, і тоді пам'ятка набуває загального, як кажуть, комплексного характеру»*. Крім того,

при описі пам'яток М.П. Акімов додав ще й категорію «географічні», характеризуючи їх спільно з геологічними.

Зокрема, в цій об'єднаній категорії описується чотири об'єкти, з яких два — на теренах сучасної Дніпропетровщини (Дніпрові пороги та Скелі парку Т.Г. Шевченка). Так само об'єднані в одну групу фауністичні і флористичні пам'ятки, з яких в межах Дніпропетровської області згадується «Урочище Паськове» на Верхньодніпровщині (нині діючий об'єкт природно-заповідного фонду — заповідне урочище), «острів Фурсин» (нині затоплений), «Самарська дача» (нині майже знищена, залишки включені до проєктованого регіонального ландшафтного парку «Самарські плавні»), «Яців Яр» (нині — лісовий заказник загальнодержавного значення), «Самарський лісовий масив» (у складі зарезервованої території, перспективної для формування біосферного резервату), «Дібрівський ліс» (нині лісовий заказник загальнодержавного значення), «Великий Козачий Луг» (майже повністю знищений, в області є дві пам'ятки природи — «Білі Тополі» і «Нікопольські плавні», які можна вважати жалюгідними залишками колишніх найбільших в Європі плавнів). Щоправда, хоча М.П. Акімов наводить такі площинні об'єкти, як Самарський ліс та Великий Луг в розділі «пам'ятки природи», але однозначно підкреслює, що насправді вони потребують найвищого статусу заповідників. Отже, переважна більшість пам'яток природи за реєстром М.П. Акімова — це великі за площею видатні ділянки дикої природи, які за сучасним тлумаченням більше відповідають таким категоріям як заповідники, заказники, національні природні парки.